

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ТА МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФОТОГРАФІЇ ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА (на прикладі підручника «Досліджуємо історію і суспільство»)

Петро Мороз,

кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу суспільствознавчої
освіти Інституту педагогіки НАПН України
м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0002-6776-9186>

 pmoroz@ukr.net

Ірина Мороз,

науковий співробітник відділу суспільствознавчої
освіти Інституту педагогіки НАПН України.
м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0002-7076-1038>

 imoroz1976@ukr.net

У статті розкривається інформаційний та методичний потенціал фотодокументів як історичного джерела на прикладі підручника «Досліджуємо історію і суспільство», 5 клас. На думку авторів, фотографії є унікальним і надійним засобом збереження історичної пам'яті для наступних поколінь, а також ємним джерелом інформації про історичні події та явища, історичних діячів, традиції, звичаї та повсякденне життя людей у минулому, а також є неоціненним джерелом у вивченні та дослідженні історії рідного краю, його пам'ятних місць, пам'ятників.

Авторами проаналізовано праці, присвячені як особливостям дослідження візуальних джерел в історичній науці, так і методиці їх використання в освітньому процесі. Зазначається, що фотодокументи є цілком самодостатніми історичними джерелами, які потребують такої ж джерелознавчої критики та відповідного методичного інструментарію, як і писемні документи чи речові джерела. Проаналізувавши методичні підходи до використання фотографій як історичного джерела, автори пропонують алгоритм їх опрацювання здобувачами освіти.

У статті зазначається, що особливу увагу в освітньому процесі варто приділити дослідницькій роботі з фотографіями як історичним джерелом, оскільки вона активізує мислення учнів у цілому й формує здатність до критичного аналізу історичної інформації зокрема.

Методична цінність фотографій як історичного джерела, на думку авторів, у тому, що їх використання в освітньому процесі активізує когнітивну, дослідницьку та творчу діяльність учнів і учениць, розвиває їхній пізнавальний інтерес, сприяє стійкості уваги, розвитку критичного мислення та зорової пам'яті, відіграє важливу роль у формуванні їх медіаграмотності та уявлень про історичне минуле.

Ключові слова: фотографія; історичне джерело; формування медіаграмотності учнів; підручник «Досліджуємо історію і суспільство».

Постановка проблеми. XIX ст. часто називають епохою «інформаційних технологій». Нині інформація стає тим стратегічним ресурсом, який дає змогу державам впливати на події, явища та процеси на регіональному, загальнодержавному й міжнародному рівнях, формувати громадську думку в потрібному ракурсі. Крилатий вислів англійського банкіра і бізнесмена Натана Ротшильда «Хто володіє інформацією – той володіє світом» в умовах інформаційного суспільства набуває нового значення. Завдяки стрімкому розвитку інформаційних технологій сучасна людина щоденно отримує в сотні, а то й у тисячі разів більше обсягу інформації, аніж це було 30 років тому. Відповідно нині проблема не в отриманні інформації, а в умінні людини її сприйняти, відібрати, критично аналізувати й скористатися нею.

В умовах широкомасштабної агресії Росії проти України забезпечення інформаційної безпеки держави є стратегічно важливим завданням. Інформаційною зброєю російських пропагандистів стали дезінформація, тези про захист російськомовного населення та російської культури, історичні міфи, маніпулювання історією, зокрема звернення до історичної пам'яті та так званого «славного минулого» тощо. У таких умовах зростає роль шкільної історичної освіти у формуванні медіаграмотності учнів, зокрема формування в них навичок оцінки та інтерпретації інформації, розпізнавання маніпулятивного та пропагандистського контенту. Медіаграмотність нині виступає вагомим захистом інформаційно-психологічної безпеки людини й суспільства – свого роду оборонним рубежем від впливу ворожої пропаганди.

Вивчення історії та громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти потребує використання різноманітних типів джерел, серед яких великого значення набувають візуальні джерела. Їх використовують для аналізу й інтерпретації конкретної історичної події, історичного процесу чи явища.

З давніх-давен люди намагалися зберегти пам'ять та передавати інформацію про свій час для наступних поколінь, увіковічити свою історію через зоровий образ на матеріальному носії. У доісторичні (дописемні) часи – це були наскальні малюнки, що відтворюють сцени полювання або битви, пізніше – це малюнки, рельєфи, картини, книжкові мініатюри, скульптури, викарбувані на монетах зображення правителів. Завдяки винаходу фотоапарата майже два століття люди закарбовують на світлинах своє

життя, життя родини та громади, залишаючи пам'ять про свій час наступним поколінням. Тому фотографія є цінним історичним джерелом.

Інформаційний потенціал фотодокументів як історичного джерела на сучасному етапі розвитку суспільства величезний. Нині немає жодної значущої події в житті держави, суспільства та окремої людини, яка не фіксувалася б на фото. Дослідники розробили методи наукового опрацювання фотодокументів, які, на нашу думку, мають бути реалізовані у шкільному підручнику історії. Нові підходи до візуалізації підручників, надання фотодокументам функцій повноцінного історичного джерела обумовлюють актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для нашого дослідження були цінними напрацювання присвячені як особливостям використання візуальних джерел в історичній науці, так і методиці використання їх в освітньому процесі.

Тривалий час у дослідженнях візуальним джерелам відводилася другорядна роль. Це було зумовлено тим, що до середини ХХ ст. в гуманітарних науках, зокрема і в історичній науці, домінувала парадигма, яка виходила з того, що «поза текстом не існує нічого». Утім всезагальна медіалізація та візуалізація світу створили умови «повернення образу, символізму, уявного на авансцену» та викликали тенденцію переходу від тексту до символу (Брюховецька, 2018). У 1970-х роках починає формуватися дослідницька парадигма «візуальних студій» (visual studies), представники якої не тільки стали активніше використовувати різноманітний візуальний матеріал, але й запропонували принципово нові підходи до його інтерпретації (Рачков, 2015, с. 27).

Один із засновників візуальних студій, американський літературознавець Вільям Джон Томас Мітчел (В. Дж. Т. Мітчел) увів термін – «візуальний поворот» («pictorial turn») (Рабенчук, 2012, 30). На його думку, візуальна реальність як культурний конструкт потребує внаслідок цього «прочитання» й інтерпретації тією ж мірою, якою цим процедурам піддається літературний текст. Зосереджуючи увагу на інтерпретації образів, автори візуальних студій вважають, що саме візуальні джерела є найбільш відкритими та придатними для інтерпретацій (Ковалевська, 2016, 231). У цей період однією з тенденцій в історичній науці, на якій базувався «візуальний поворот», стало використання дослідниками візуальних джерел, зокрема фотографії як важливого джерела написання історії «знизу» (Рабенчук, 2012).

Проблемі використання візуальних історичних джерел в історичних дослідженнях присвячені праці вітчизняних істориків (Є. Рачков, О. Рабенчук, Д. Пятіна, К. Мелексцев та ін.). Аналізу методів та підходів візуальної історії присвячено працю Євгена Рачкова. Особлива увага приділена автором стратегіям інтерпретації візуальних джерел. Посилену увагу до візуальних джерел дослідник розглядає, як одну з характерних рис сучасної історіографії (Рачков, 2015). Д. Пятіна та К. Мелексцев у своєму дослідженні пропонують погляд на фотографію як засіб збереження історичної пам'яті від моменту її появи в ХІХ ст. до її сучасної ролі в «еру постправди». Автори зазначають, що, незважаючи на спроби фальсифікаторів, фотографія була та залишається надійним, сучасним і компактним способом збереження історичної інформації для подальшого дослідження та передачі її наступним поколінням (Пятіна, & Мелексцев, 2021).

О. Рабенчук у своїй статті розкриває місце сфери візуального в сучасній гуманітаристиці, показує можливість та необхідність використання візуальних матеріалів у ході історичних досліджень як повноцінного джерела. Як зазначає автор, «візуальні образи фіксують найменші дрібниці щоденного життя, у фізичній чи віртуальній формі накопичуються у великих обсягах і дають змогу дослідникові, який інтерпретує й аналізує їх мову, робити висновки щодо різних аспектів життя людини» (Рабенчук, 2012, с. 29). На думку вченого, візуальні джерела, зокрема фотографії, іноді надають історичну інформацію для роздумів більше, ніж писемні джерела, «оскільки їх мова не-свідомо проговорює те, про що суспільство переважно мовчить, вона менше піддається цензурному тиску влади і, таким чином, містить менше лакун, ніж вербальні тексти» (Рабенчук, 2012, с. 37).

Залучення та аналіз візуальних джерел, зокрема фотографій, на думку О. Коляструк, допомагає бачити минуле в конкретиці, деталях та динаміці. Фотографії, як вважає дослідниця, виступають своєрідними артефактами свого часу, і, як жодне інше джерело, здатні передати нам дух, атмосферу минулого, проливаючи світло на конкретний спосіб існування людини у соціумі у сукупності її щоденних практик і ритуалів, з дрібницями побуту, зовнішнього вигляду, емоційного стану, поведінки тощо (Коляструк, 2008).

Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела був предметом дослідження Л. Маркітан, вона зазначає, що кінофотодокументи, на відміну від писемних джерел, дають змогу досліднику зорозово перенестися в минуле, неначе стати на час його учасником. Водночас, на її думку, фотодокументи відбивають тільки один окремий момент події у визначений час і на певній території (Маркітан, 2002).

Проблемі методиці використання візуальних історичних джерел, зокрема фотографій, в освітньому процесі присвячено ряд публікацій українських дослідників (В. Власов, Н. Гупан, Н. Житеньова, Ю. Комаров, В. Кришмарел, Ю. Малієнко, В. Могорита, П. Мороз, І. Мороз, О. Пометун та ін.). На думку зазначених дослідників, використання візуальних джерел в освітньому процесі сприяє стійкості уваги, розвитку образного мислення та здорової пам'яті учнів і учениць.

Можливості сучасних освітніх технологій щодо їх використання в освітньому процесі для візуалізації інформації розкрито в дослідженні Н. Житеньової, де особливу увагу приділено аспектам застосування технологій візуалізації для полегшення сприйняття навчального матеріалу учнями, забезпечення його правильного розуміння та ущільнення інформаційних потоків. Дослідниця зазначає, що використання візуалізації розвиває пізнавальний інтерес учнів, які належать до сучасного цифрового покоління, дає можливість створити позитивне емоційне тло на уроці, полегшує реалізацію міжпредметних зв'язків у навчанні, сприяє подальшій самоосвіті школяра (Житеньова, 2016).

Особливості використання фотографії в процесі вивчення історії в школі розглядає І. Мартинова. Робота учнів з фотографіями як історичним джерелом, на думку дослідниці, пов'язана як з реалізацією пізнавальних цілей, так і з формуванням у них навичок самоідентифікації з культурою і спільнотою їх батьківщини (Мартинова, 2016). Ю. Комаров у своїй праці висвітлює методи роботи з візуальними історичними джере-

лами, наводить їх характеристику та типологію, способи організації старшокласників під час дослідження візуальних пам'яток (Комаров, 2004).

Дуже цінною для нашого дослідження є праця Ю. Малієнко «Теоретичні засади візуалізації змісту підручників з історії для старшої школи у контексті компетентнісного навчання» (Малієнко, 2019). У ній розкрито нові підходи до візуалізації змісту підручників, підкреслено, що надання ілюстративному матеріалу статусу історичного джерела стає однією з передумов створення нового покоління навчальної літератури з історії. Авторкою визначено поняття «когнітивна візуалізація», виокремлено її функції у контексті компетентнісного навчання історії. У підручниках нового покоління, як зазначає дослідниця, когнітивна візуалізація історичного матеріалу як навчально-пізнавальна модель активізує когнітивну, дослідницьку та творчу діяльність учнів, сприяє формуванню усіх складників предметної історичної компетентності, власних інтелектуальних практик старшокласників, розвиває критичне мислення (Малієнко, 2019, 157).

На думку О. Пометун та Н. Гупана, первинні візуальні джерела мають посідати належне місце в підручнику історії для різних вікових груп. Основною дидактичною метою таких ілюстрацій є навчити учнів аналізувати їх як джерело історичної інформації, здійснювати їх опис, оцінку та інтерпретацію, працюючи на різних рівнях мислення. А це, як зазначають дослідники, можливо лише за умови опрацювання їх учнями за відповідними завданнями й запитаннями, що вміщені безпосередньо на сторінках підручника (Пометун, & Гупан, 2020).

Особливості ілюстрування шкільного підручника історії були предметом дослідження В. Могорити. Дослідником визначені функції ілюстративного матеріалу підручника, проаналізовано основні підходи до класифікації ілюстративного матеріалу навчальної книги (Могорита, 2018).

У дослідженні В. Кришмарел подано рекомендації, виконання яких покликано підвищити ефективність використання ілюстративного матеріалу, розміщеного в підручниках духовно-морального спрямування. Дослідницею проаналізовано загальні та специфічні особливості візуального матеріалу, визначено аспекти, які потребують особливої уваги під час використання в підручниках з релігійною компонентою (Кришмарел, 2014).

Зазначимо, що питання використання візуальних історичних джерел, зокрема фотографії, вже досліджувалися нами (Мороз, П., & Мороз, І., 2018) (Moroz, 2014), (Мороз, 2019), проте впровадження нового стандарту базової середньої освіти, реалізація принципів Нової української школи, нові виклики, спричинені широкомасштабним вторгненням Росії та інформаційною війною, зумовлюють подальшого розгляду цієї теми. Це визначає акцентування уваги в нашому дослідженні на певних аспектах проблематики використання фотографії під час навчання в закладах загальної середньої освіти.

Мета статті. Завданням цієї статті є аналіз можливостей фотографій як історичного джерела в процесі навчання курсу «Досліджуємо історію і суспільство» в 5 класі. У межах статті особливу увагу звернемо на їх представлення в підручнику «Досліджуємо історію і суспільство» 5 клас та опрацюванні на уроках фотографій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на значний доробок з проблем використання візуальних джерел в закладах загальної середньої освіти,

зокрема візуалізації шкільного підручника історії, методиці використання фотодокументів у підручниках історії присвячено недостатньо уваги. Тривалий час дослідники та автори підручників розглядали фотографії не як матеріал для вивчення особливостей перебігу історичного процесу, а переважно як ілюстрацію до подій, що відбулися.

З часом ставлення до фотодокументів як історичного джерела змінювалося. Це зумовлювалося тим, що процес фотографування став більш доступним та поширеним явищем. Розвиток інформаційних технологій призвів до того, що чимало фотодокументів стали доступними для широкого загалу. Відповідно, пізнавальна і наукова цінність фотографій як історичного джерела нині помітно зростає (Пятіна, & Мелекесцев, 2021).

Однією з основних властивостей фотографій є безпосередня фіксація історичної інформації в момент дії. Відповідно вони є неоціненими носіями візуальної інформації про часи, коли вони були створені. Один із найвідоміших американських фотографів ХІХ ст. Метью Бреді не дарма зазначив «Фотоапарат – це око історії».

В освітньому процесі фотографії використовують для аналізу й інтерпретації конкретної історичної події, історичного процесу чи явища. Утім автори підручників та посібників з історії доволі часто фотографію недооцінюють і розглядають як ілюстративне доповнення до навчального тексту чи писемного джерела. Однак варто пам'ятати, що фотографія є самостійним і цінним видом історичного джерела, тому роботі з нею має бути приділена особлива увага. Зазначимо, що до фотографій, як до історичного джерела, використовують також назву фотодокумент, під яким розуміють статичне відображення певної події (реального факту), з одного боку, і авторське бачення зафіксованих подій – з іншого.

Знайомство з фотографією як історичним джерелом на уроках історії розпочинається в 5 класі. Після стислого екскурсу в історію фотографії, наш авторський колектив в підручнику «Досліджуємо історію і суспільство» описує особливості цього виду джерела (Мороз, & ін. 2022). Ми звертаємо увагу учнів на те, що фотодокументи за змістом і характером об'єктів поділяють на: а) сюжетні або події – зображують окремі моменти історичних подій, дії окремих осіб чи груп, факти життя; б) видові – фіксують зображення будівель, предметів побуту, пам'яток культури, заводів, фабрик, місцевості, явищ природи; в) портретні – зображують одну особу або групи осіб (Мороз, & ін. 2021).

Як показує практика, просте включення в освітній процес чи вміщення в підручник фотографій ще не гарантує їх продуктивного використання. Фотографії – це цілком самодостатні історичні джерела, які потребують такої ж джерелознавчої критики та відповідного методичного інструментарію, як і писемні чи речові джерела. Історичне ж відновлення, як зазначає А. Гаскелл, передбачає тлумачення візуального матеріалу так, як його бачили на момент виникнення автор, сучасники або усі вони разом, окрім того, дослідник, у його історичному підході до візуального матеріалу, має повернутися тут до «погляду часу», тобто культурно-специфічного способу бачення, який був властивий тому чи іншому періоду минулого (Гаскелл, 2004, с. 250–251.).

Опрацювання фотографій рекомендуємо здійснювати у два етапи: 1) розгляд та опис, 2) інтерпретація (аналіз, синтез і оцінка) зображеного. Розгляд та опис фотодокумента передбачає відповіді учнів на прості запитання закритого типу: *Хто і що зображено?*

Скільки осіб, якого віку, статі, соціальної приналежності? Які предмети і речі видно? Яке тло (природа, інтер'єр, забудова)? Чи є зафіксовані написи (вивіски, афіші, газети, реклами). Первинну інтерпретацію І. Мартинова пропонує здійснювати на рівні з'ясування: Наскільки типовою чи винятковою є зображена на фото ситуація? Коли вона відбувалася (рік, пора року, період)? Світлина постановочна чи документальна? Про що свідчать написи? Історична інтерпретація, на думку дослідниці, має містити висновки про соціальний статус зображених, приналежність до вікових і фахових груп, їхнє матеріальне становище, їхній моральний стан і психологічний настрій (Мартинова, 2016).

Для детального аналізу фотографій на уроках історії доречно використовувати алгоритм їх дослідження.

Алгоритм (послідовність кроків) дослідження фотоджерел:

1. Уважно розгляньте світліну. Опишіть, що ви бачите на ній (не варто шкодувати часу на опис, адже найменша помічена деталь може мати вагоме значення для аналізу). Який факт/факти відображено? Що, на вашу думку, відбувається на цій фотографії?

2. Коли був зроблений знімок (рік, пора року тощо)? Якщо вам невідомий час появи світліни, спробуйте за наявними на світліні ознаками якомога точніше визначити його. Зокрема, зверніть увагу, чи є на світліні якась текстова інформація (плакати, реклама, підписи).

3. Опишіть осіб, зображених на фотографії, а також їхні дії, показані на знімку. Поясніть, як згруповані люди чи об'єкти. Що ви бачите на задньому плані, на передньому плані, в центрі, ліворуч, праворуч на фотографії?

4. Які об'єкти (предмети, речі, споруди тощо) зображені на фото? Які з них, на вашу думку, автор хотів показати найбільш виразно? Чому?

5. Зверніть увагу на те, чи спеціально позували люди на цій фотографії. Чому саме в цей момент і на цьому місці опинився фотограф? Спробуйте визначити його позицію щодо зображеного.

6. Що ви знаєте про події чи осіб, зображених на фото, з інших джерел? Назвіть інші історичні джерела, які містять інформацію про зображену подію чи особу на фото.

7. Як співвідноситься інформація з фотографії з інформацією з інших відомих вам джерел?

9. Яку нову інформацію ви отримали, розглядаючи та аналізуючи це фото. У чому цінність цієї фотографії як історичного джерела? (Мороз та ін., 2021).

Зауважимо, що дослідницькій роботі з фотографіями як історичним джерелом варто приділяти особливу увагу, оскільки вона активізує мислення учнів у цілому й формує здатність до критичного аналізу історичної інформації зокрема.

Найповніше дослідницький підхід до вивчення історичних джерел реалізується під час практичних робіт та занять, оскільки вони передбачають активну пізнавальну діяльність учнів протягом частини уроку або всього заняття. Як підкреслюють О. Пометун та Н. Гупан, практичне заняття – форма навчального заняття, особливий тип уроку, де на підставі раніше набутих знань і сформованих умінь учні виконують пізнавальні та дослідницькі завдання, набуваючи нових знань і опановуючи складніші пізнавальні уміння (Пометун, & Гупан, 2020).

У підготовленому нами підручнику «Досліджуємо історію і суспільство» (Мороз, & ін. 2022) є практичні заняття та дослідницькі завдання, які передбачають роботу учнів над окремими питаннями теми з використанням різноманітних джерел інформації, зокрема і фотографій, та є важливим засобами формування предметних умінь учнів. Такі заняття/завдання мають подвійну мету: є одним зі способів вивчення нового матеріалу на основі опрацювання різноманітних джерел інформації та важливим засобом формування дослідницької компетентності учнів. Наведемо кілька прикладів з підручника таких практичних та дослідницьких робіт/завдань.

Наприклад, групові портрети (родини, виробничих та творчих колективів тощо) дають змогу типізувати характерні ознаки різних спільнот, визначити їх етнічні, демографічні, професійні чи територіальні особливості. У нашому підручнику в параграфі «Людина і суспільство» ми пропонуємо таке дослідницьке завдання: «**Працюємо разом!** Перегляньте світліни. Які спільноти на них зображені? Визначте, що об'єднує людей у ці спільноти? Яку роль відіграють ці спільноти в суспільстві? Як люди взаємодіють у спільноті? Придумайте свою назву до кожної з фотографій» (Мороз, & ін. 2022).

Наголошуємо, що фотографія фіксує у формі зображення різноманітні аспекти людського буття: конкретні історичні події, повсякденність, побут, звичаї, моду, виробничі процеси, дозвілля, природні та техногенні катастрофи, міжнародну діяльність та війни, культурне та політичне життя відповідного історичного періоду. Вона немовби зупиняє час, фіксує назавжди історичну реальність. Отже, фотографія є хронікою суспільного та буденного життя як людства в цілому, так і конкретної людини. Вона наділена здатністю презентувати та реконструювати минуле в майбутньому (Мороз та ін., 2021).

Практична робота «Інформація про минуле з візуальних джерел» для учнів 5-го класу передбачає роботу в групах. П'ятикласники мають спільно провести дослідження фотографій з певної тематики відповідно до алгоритму їх аналізу та представити результати свого дослідження однокласникам.

Практична робота «Інформація про минуле з фотоджерел»

Об'єднайтеся у групи і спільно проведіть дослідження фотографій із певної тематики (кожну може досліджувати кілька груп) відповідно до алгоритму їх аналізу. Виконайте додаткові завдання для кожної групи.

Результати вашого дослідження представте однокласникам/однокласницям.

Група 1. «Українське село кінця XIX – початку XX століття». Як на фотографіях відображено життя тогочасного українського села? Опишіть одяг, заняття селян зображених на фото.

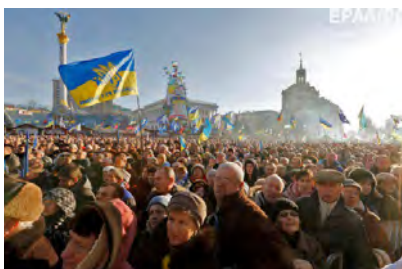
Група 2 «Київ кінця XIX – початку XX століття». Як на фотографіях відображено тогочасний Київ? Опишіть одяг городян. Якими були будинки та транспорт у місті?

Група 3. «Чорнобильська катастрофа: як це було». Як на фотографіях відображено перебіг ліквідації аварії на Чорнобильській атомній станції? Яку інформацію можна отримати з фотографій про масштаби аварії та роботу її ліквідаторів?

Група 4 «Революція Гідності у фотографіях». Як на фотографіях відображено перебіг Революції Гідності? Яку інформацію можна отримати про масштаби протестів проти політики тогочасного керівництва країни?

Варто звернути увагу учнів, що на багатьох світлинах та поштових листівках відображені особливості міської та сільської забудови й інфраструктури життя: будинки, вулиці, будівельні майданчики, проспекти, площі, церкви та храми, крамниці, ринки, кіоски, громадський та особистий транспорт, вокзали, театри, кінотеатри, парки та зони відпочинку, спортивні стадіони, ігрові майданчики тощо. Тому дуже корисними та цікавими для учнів є завдання на порівняння фотографій одного і того ж явища, вулиці, будівлі, площі, ландшафту, зроблені в різний час. На думку О. Коляструк, у такий спосіб можна дослідити фундаментальні історичні поняття зміни і плину, аналізувати наступність і зміни в соціальній історії (Коляструк, 2008).

Фотографія є неоціненним джерелом у вивченні та дослідженні історії рідного краю, його пам'ятних місць, пам'ятників. Особливе місце слід відвести дослідженню родинних фотоальбомів, адже знати історію та традиції свого роду, населеного пункту та краю дуже важливо для кожної людини (Мартінова, 2016).

У своєму підручнику «Досліджуємо історію і суспільство для 5 класу ми пропонуємо учням мініпроект «Історія родини у фотографіях», а саме зобразити історію своєї родини у вигляді «фотолітопису». За допомогою дорослих членів родини учні мають розмістити фотографії у хронологічній послідовності за такими рубриками, як «Сімейні свята і торжества», «Дозвілля та відпочинок», «Традиції, що передаються з покоління в покоління», «Спогади» та ін. Основне завдання під час виконання проекту: «Зверніть увагу,

яким було середовище, що оточувало людей у різні часи, і порівняйте із сучасним. Якими були особливості побуту, вулиці та транспорт, школи, садочки тощо? Як проводили діти та дорослі дозвілля? Яким був одяг? Які відбувалися зміни?» (Мороз та ін., 2022).

Величезне значення фотодокументи відіграють під час вивчення особливостей воєн. Саме в умовах війни фотографія є неоціненним засобом збереження історичної пам'яті. На багатьох з них відображено бойові дії та їх наслідки для мирного населення, героїчне і трагічне.

Вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів з громадянської та історичної освітньої галузі зазначених в Державному стандарті базової середньої освіти передбачають, що учень/учениця встановлює причиново-наслідкові зв'язки між подіями, явищами і процесами, діяльністю людей та її результатами в часі. У цьому контексті в параграфі «Вчимося досліджувати минуле» ми пропонуємо дослідницьку роботу «Наслідки Першої світової війни (1914–1918 рр.) у світлинах». На основі аналізу світлин учні мають визначити особливості та наслідки Першої світової війни для різних верств населення.

Працюємо разом! Проаналізуйте наведені далі світлини згідно з відповідними алгоритмами. Визначте, які особливості війни як явища на них відображено. Як воєнні дії вплинули на життя мирного населення? Про які наслідки Першої світової війни свідчать ці фото? Свої відповіді аргументуйте.

1. Руїни містечка в Бельгії. 1914 р.

2. Біженці Першої світової війни

3. Англійські бійці виносять пораненого з поля бою. Серпень 1917 р.

4. Французький офіцер стоїть біля свіжих могил загиблих у Шампані, на сході Франції. 19 грудня 1916 р.

5. Військовополонені царської армії на станції Тільзіт (Австро-Угорщина). 1914 р.

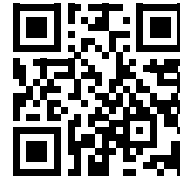
6. Ветерани Першої світової війни за грою в карти. 1919 р.

Фоторепортажі, зроблені під час військової агресії Росії проти України демонструють злочини путінського режиму проти українського народу: руйнування міст і сіл, вбивства та насильства, здійснені російськими окупантами, налякані очі дітей, сльози і біль матерів. У навчальній книзі розміщені фотографії, які відображають хід російсько-української війни з 2014 року. У своєму підручнику ми зазначили, що оскільки російсько-українська війна триває й досі, дізнатися більше про її перебіг ви можете на сайті інтернет підтримки підручника. Там ми помістили фотографії, які відображають наслідки цієї війни, та покликання на віртуальний музей пам'яті війни. Розміщення матеріалів на сайті інтернет підтримки підручника дає змогу оперативно відтворити хід російсько-української війни, повною мірою показати учням, якою ціною український народ виборює свободу та незалежність, відобразити через фотодокументи жакливу реальність, яку принесла із собою війна в міста і села України.

Зазначимо, що використання в підручниках QR-кодів та покликань на сайт інтернет підтримки допомагає збільшити та урізноманітнити підбір фотоджерел, а учням краще розглянути їх на екрані монітора та порівняти.

Також у контексті формування медіаграмотності, варто звернути увагу учнів, що фотографія, як візуальний компонент донесення інформації до читача, є надзвичайно важливим інструментом у пропаганді та інформаційному протистоянні між державами. Зокрема, з пропагандистською метою фотографію використовують для поширення коротких та інформативних повідомлень (часто з фальсифікованою інформацією), так і для створення особливого виду інтернет-гумору – сатиричних «мемів» та «фото жаб», метою яких є висміяти опонента та викривити його позицію, історію, культуру. Тож розвиток в учнів уміння аналізувати фотоджерела є актуальною проблемою для сучасної методики навчання історії.

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. Тривалий час історична та методична науки розглядали фотографії не як повноцінне історичне джерело для дослідження/вивчення особливостей перебігу історичного процесу, а переважно як ілюстрацію до подій, що відбулися. З виникненням у 1970-х роках дослідницької

Перебіг російсько-української війни
<https://bit.ly/3RDe54p>

парадигми «візуальних студій» (visual studies) в історичних дослідженнях стали активніше використовувати візуальні історичні джерела, зокрема фотографії як важливі джерела написання історії «знизу».

Фотографії є унікальним і надійним засобом збереження історичної пам'яті для наступних поколінь, а також ємним джерелом інформації про історичні події та явища, історичних діячів, традиції, звичаї та повсякденне життя людей у минулому. Вони відображають конкретний образ епохи, з усіма деталями та дрібницями. Фотодокументи також є неоцінним джерелом у вивченні та дослідженні історії рідного краю, його пам'ятних місць, пам'ятників.

Фотодокументи є цілком самодостатніми історичними джерелами, які потребують такої ж джерелознавчої критики та відповідного методичного інструментарію, як і писемні документи чи речові джерела. Опрацювання фотографій рекомендуємо проводити у два етапи: 1) розгляд та опис, 2) інтерпретація (аналіз, синтез і оцінка) зображеного.

Особливу увагу в освітньому процесі варто приділити дослідницькій роботі з фотографіями як історичним джерелом, оскільки вона активізує мислення учнів у цілому й формує здатність до критичного аналізу історичної інформації зокрема. Найповніше дослідницький підхід до вивчення історичних джерел реалізується під час практичних/дослідницьких робіт та занять, оскільки вони передбачають активну пізнавальну діяльність учнів протягом певного етапу уроку або всього заняття. Такі заняття мають подвійну мету: є одним зі способів вивчення нового матеріалу на основі опрацювання різноманітних джерел інформації та важливим засобом формування дослідницької компетентності учнів.

Використання фотографій як історичного джерела в освітньому процесі активізує когнітивну, дослідницьку та творчу діяльність учнів і учениць, розвиває їх пізнавальний інтерес, сприяє стійкості уваги, розвитку критичного мислення та зорової пам'яті, відіграє важливу роль у формуванні медіаграмотності та уявлень про історичне минуле. Також фотодокументи мають величезне значення в умовах інформаційного протистояння навколо історії та сьогодення.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми використання фотографій як історичного джерела в освітньому процесі. Важливим аспектом подальших досліджень є методика роботи з фотографіями з метою формування медіаграмотності здобувачів загальної середньої освіти.

Використані джерела

- Брюховецька, О. (2018). Візуальний поворот у культурі і культурології. *Культурологія: Могиланська школа*. Київ: ФОП Філок О. 130–156.
- Рачков, Є. С. (2015). Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії. *Харківський історіографічний збірник*, (14), 27–41.
- Ковалевська, О. (2016). Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання. *Історіографічні дослідження в Україні*, (26), 208–237.
- Рабенчук, О. (2012). До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика.*, (17), 29–39.

- Пятіна, Д., К. Мелекесцев (2021). Фотографія, як засіб збереження історичної пам'яті. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*, 1(13), 57–62.
- Коляструк, О. (2008). Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, (14), 57–62.
- Маркітан, Л. П. (2002). Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела. *Український історичний журнал*, (5), 34–49.
- Житеньова, Н. В. (2016). Технології візуалізації в сучасних освітніх трендах. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*, (2), 144–157.
- Мартінова, І. С. (2016). Використання фотографії при вивченні історії в школі. *Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін*, 8, 215–218.
- Комаров, Ю. (2004). Методи роботи з візуальними джерелами. *Доба*, (2), 15–19.
- Малієнко, Ю. (2019). Теоретичні засади візуалізації змісту підручників з історії для старшої школи у контексті компетентнісного навчання. *Проблеми сучасного підручника*, (23), 149–161.
- Пометун О., & Гупан, Н. (2020). Візуальні джерела у підручнику з історії як засіб розвитку критичного мислення учнів. *Проблеми сучасного підручника*, (24), 241–255.
- Могорита, В. М. (2018). Роль та місце ілюстрацій у змісті сучасного шкільного підручника історії. *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки*, (81(1)), 31–35.
- Кришмарел, В. Ю. (2014). До питання про ілюстрації в шкільних підручниках: особливості предметів духовно-морального спрямування. *Проблеми сучасного підручника*, (14), 341–349.
- Мороз, П., & Мороз, І. (2018). *Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі: методичний посібник*. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
- Moroz, P. (2014). Methodological aspects of the selection of the illustrative material for the school textbook of ancient history. *Проблеми сучасного підручника*, (14), 459–476.
- Мороз, П. (2019). Формування вміння працювати з фотографією як самостійним історичним джерелом на уроках історії в ліцеї. *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки за 2019 рік*, 135–136.
- Мороз, П. В., Мороз, І. В., & Моцак, С. І. (2022). Досліджуємо історію і суспільство. Інтегрований курс. Київ: Педагогічна думка.
- Мороз, П., Мороз, І., & Власов, В. (2021). *Історія України в джерелах*. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
- Гаскелл, А. (2004). Візуальна історія. *Нові перспективи історіописання*. За ред. П. Берка; Київ: Ніка-Центр, 230–267.

References

- Вруховецька, О. (2018). Vizual'ny`j povorot u kul`turi i kul`turologiyi. Kul`turologiya: Mogy`lyans`ka shkola. Ky`yiv: FOP Filyuk O. 130–156. (in Ukrainian).
- Rachkov, Ye. S. (2015). Metody` ta pidhody` vizual`noyi istoriyi: analiz istoriografiyi. *Xarkivs`ky`j istoriografichny`j zbirny`k*, (14), 27–41. (in Ukrainian).
- Kovalevs`ka, O. (2016). Vizual`ni studiyi v sy`stemi suchasnogo sociogumanitarnogo znannya. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini*, (26), 208–237. (in Ukrainian).

- Rabenchuk, O. (2012). Do py`tannya pro vizual`ne yak dzherelo istoriy`chny`x doslidzhen`. Ukrayina XX stolittya: kul`tura, ideologiya, polity`ka., (17), 29–39. (in Ukrainian).
- Pyatina, D., K. Myelyekyescev (2021). Fotografiiya, yak zasib zberezhennya istoriy`chnoyi pam`yati. Visny`k students`kogo naukovogo tovary`stva DonNU imeni Vasy`lya Stusa, 1(13), 57–62. (in Ukrainian).
- Kolyastruk, O. (2008). Vizual`ni dokumenty` yak osobly`vi dzherela istoriyi povsyakdennosti. Ukrayina XX st.: kul`tura, ideologiya, polity`ka, (14), 57–62. (in Ukrainian).
- Markitan, L. P. (2002). Informacijny`j potencial kinofotovideodokumentiv yak istoriy`chnogo dzherela. Ukrayins`ky`j istoriy`chny`j zhurnal, (5), 34–49. (in Ukrainian).
- Zhy`tyen`ova, N. V. (2016). Teknologiyi vizualizaciyi v suchasny`x osvithnix trendax. Vidkry`te osvithnye e-seredovy`shhe suchasnogo universy`tetu, (2), 144–157. (in Ukrainian).
- Marty`nova, I. S. (2016). Vy`kory`stannya fotografiyi pry`vy`vchenni istoriyi v shkoli. Aktual`ni problemy`metody`ky`navchannya istoriyi, pravoznavstva ta suspil`stvoznavchy`x dy`scy`plin, 8, 215–218. (in Ukrainian).
- Komarov, Yu. (2004). Metody`roboty`z vizual`ny`my`dzherelamy`. Doba, (2), 15–19. (in Ukrainian).
- Maliyenko, Yu. (2019). Teorety`chni zasady`vizualizaciyi zmistu pidruchny`kiv z istoriyi dlya starshoyi shkoly`u konteksti kompetentnogo navchannya. Problemy`suchasnogo pidruchny`ka, (23), 149–161. (in Ukrainian).
- Pometun O., & Gupan, N. (2020). Vizual`ni dzherela u pidruchny`ku z istoriyi yak zasib rozvy`tku kry`ty`chnogo my`slennya uchniv. Problemy`suchasnogo pidruchny`ka, (24), 241–255. (in Ukrainian).
- Mogory`ta, V. M. (2018). Rol`ta misce ilyustracij u zmistu suchasnogo shkil`nogo pidruchny`ka istoriyi. Zbirny`k naukovy`x prac` [Xersons`kogo derzhavnogo universy`tetu]. Pedagogichni nauky`, (81(1)), 31–35. (in Ukrainian).
- Kry`shmarel, V. Yu. (2014). Do py`tannya pro ilyustraciyi v shkil`ny`x pidruchny`kax: osoby`vosti predmetiv duxovno-moral`nogo spryamuvannya. Problemy`suchasnogo pidruchny`ka, (14), 341–349. (in Ukrainian).
- Moroz, P., & Moroz, I. (2018). Doslidny`cz`ka diyal`nist`uchniv u procesi navchannya vsesvitn`oyi istoriyi v osnovnij shkoli: metody`chny`j posibny`k. Ky`yiv: TOV «KONVI PRINT». (in Ukrainian).
- Moroz, P. (2014). Methodological aspects of the selection of the illustrative material for the school textbook of ancient history. Problemy`suchasnogo pidruchny`ka, (14), 459–476. (in English).
- Moroz, P. (2019). Formuvannya vminnya pracuvaty`z fotografiyeyu yak samostijny`m istoriy`chny`m dzherelom na urokax istoriyi v liceyi. Anotovani rezul`taty`naukovo-doslidnoyi roboty`Insty`tutu pedagogiky`za 2019 rik, 135–136. (in Ukrainian).
- Moroz, P. V., Moroz, I. V., & Moczak, S. I. (2022). Doslidzhuyemo istoriyu i suspil`stvo. Integrovany`j kurs. Ky`yiv: Pedagogichna dumka. (in Ukrainian).
- Moroz, P., Moroz, I., & Vlasov, V. (2021). Istoriya Ukrayiny`v dzherelax. Ky`yiv: TOV «KONVI PRINT». (in Ukrainian).
- Gaskell, A. (2004). Vizual`na istoriya. Novi perspekty`vy`istoriopy`sannya. Za red. P. Berka; Ky`yiv: Nika-Centr, 230–267. (in Ukrainian).

Petro Moroz, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Senior Researcher at the Department of Social Science Education of the Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Iryna Moroz, Researcher at the Department of Social Studies of the Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

INFORMATIONAL AND METHODOLOGICAL POTENTIAL OF PHOTOGRAPHY AS A HISTORICAL SOURCE (on the example of the textbook “Exploring History and Society”)

The article reveals the informational and methodological potential of photo documents as a historical source on the example of the textbook “Exploring History and Society”, 5th grade. According to the authors, photographs are a unique and reliable means of preserving historical memory for future generations, as well as a fairly informative source of information about historical events and phenomena, historical figures, traditions, customs and everyday life of people in the past. They are also an invaluable source for studying and researching the history of the native land, its memorial places, and monuments.

The authors analyzed the works devoted to both the peculiarities of the study of visual sources in historical science and the methods of their use in the educational process. It is noted that photographic documents are completely self-sufficient historical sources that require the same source criticism and appropriate methodological tools as written documents or material sources. Having analyzed methodical approaches to the use of photographs as a historical source, the authors propose an algorithm for their processing by students.

The article notes that special attention in the educational process should be paid to research work with photographs as a historical source, as it activates students’ thinking in general and forms the ability to critically analyze historical information in particular. Having analyzed methodological approaches to the use of photographs in the educational process, the authors propose an algorithm for their processing by students.

The methodological value of photographs as a historical source, according to the authors, is that their use in the educational process activates the cognitive, research and creative activity of students, develops their cognitive interest, promotes the stability of attention, the development of critical thinking and visual memory, plays an important role in the formation of their media literacy and ideas about the historical past.

Keywords: photography; historical source; formation of students’ media literacy; textbook “Exploring History and Society”.